

دیدگاه خانوارهای روستایی در رابطه با ارتباط سرمایه های معیشت با طرح های مرتعداری در شهرستان

ماه نشان

کبری کریمی^۱* اسماعیل کریمی دهکردی^۲، سیده شیرین گلپاز^۳

دانشجوی دکتری توسعه کشاورزی، دانشگاه زنجان: Email: kkarimi@znu.ac.ir

دانشیار گروه ترویج، ارتباطات و توسعه روستایی، دانشگاه زنجان: Email: e.karami@znu.ac.ir

دانشجوی دکتری ترویج و آموزش کشاورزی، دانشگاه زنجان: Email: sh.golbaz@znu.ac.ir

چکیده

منابع طبیعی بستر حیات و توسعه جوامع می باشد و بسیاری از مردم به ویژه در جوامع روستایی برای تامین معیشت خود به شدت به منابع طبیعی وابسته هستند، همین امر موجب گردیده است که غالباً بجای توسعه و حفظ منابع طبیعی، بهره برداری از آنها صرفاً به منظور تامین و حفظ معیشت آنها صورت گیرد. این عامل در کنار عوامل دیگر موجب تخریب و نابودی این منابع گردیده است. به همین دلیل در چند دهه اخیر راهکارهای مختلفی از جمله اجرای طرح های مرتعداری برای مقابله با این چالش ها مطرح گردیده است که اثرات مختلفی به دنبال داشته اند. هدف پژوهش حاضر بررسی ارتباط طرح های منابع طبیعی با سرمایه های معیشت پایدار خانوارهای روستایی است که با استفاده از یک پژوهش توصیفی در روستاهایی از در شهرستان ماه نشان انجام گرفته که طرح های مدیریت منابع طبیعی در آنها اجرا شده و یا در حال اجرا بود. با استفاده از یک روش نمونه گیری چند مرحله ای، نمونه ای ۲۰۴ نفری از ۱۲۸۰ بهره بردار انتخاب شد و با استفاده از ابزار پرسشنامه مورد مصاحبه قرار گرفتند. نتایج نشان داد که در طرح های مرتعداری موجود بیشتر بر حفظ و احیای سرمایه های طبیعی به نسبت سایر سرمایه های معیشت تاکید و توجه بیشتری شده است و اثرات آن چشمگیرتر بوده است. از این رو پیشنهاد می گردد با بکارگیری یک رویکرد جامع و مشارکتی همه سرمایه های اجتماعی، اقتصادی، انسانی، فیزیکی و طبیعی معیشت پایدار خانوارهای روستایی متعاقباً حفاظت از منابع طبیعی مورد توجه قرار گیرد. علاوه بر این، تنوع سازی راهبردها و رویکردهای کشاورزی و غیرکشاورزی معیشت خانوارها می تواند به کاهش فشار بر مراتع، استفاده از ظرفیت های موجود و افزایش درآمد خانوارها منجر گردد.

کلمات کلیدی: منابع طبیعی، مدیریت، مرتعداری، معیشت پایدار، راهکار، ماه نشان

^۱ نویسنده مسئول: کبری کریمی، دانشجوی دکتری توسعه کشاورزی، دانشگاه زنجان، Email: kkarimi@znu.ac.ir

Rural Households' View regarding the Relationship between their Livelihoods' Capitals and Rangeland management Projects in the Mahanshan Township

Kobra Karimi^{*1} Esmail Karamidehkordi², Seyedeh Shirin Golbaz³

¹ PHD Student of Agricultural Development, University of Zanjan, Iran,

² Associate Professor of Agricultural Extension, Communication and Rural Development Department, University of Zanjan, Iran

³ PhD Student in Agricultural Extension and Education, University of Zanjan

Abstract

Natural resources are the base for the life and development of societies and many people, especially in rural communities, are heavily dependent on natural resources for their livelihoods. This has led to natural resources exploitation to maintain livelihoods, rather than the development and conservation of natural resources. This has been one of the causes of natural resources degradation. Various approaches, including the implementation of rangeland management projects have been proposed in the last few decades to cope with these challenges, which have had different effects. The purpose of this study was to investigate the relationship between natural resources projects and sustainable livelihoods of rural households, using a descriptive study. The research was conducted in the rural areas of the Mahanshan Township, in which rangeland project had been implemented or was being implemented. A sample of 204 out of 1280 farmers was randomly selected using a multi-stage sampling technique and were interviewed using a questionnaire tool. The results showed that the rangeland management projects had paid more attention to the natural resources conservation, rather than all aspect related to sustainable livelihoods. It is proposed to consider and develop holistically all the capitals of sustainable rural households' livelihoods, including social, economic, human, physical and natural capitals and resources through a comprehensive and participatory approach. In addition, the diversification of agricultural and non-agricultural livelihood strategies can lead to reducing overpressure on rangelands, using households capacities and increasing their incomes.

Key words: Natural Resources Management, Rangeland management, Sustainable Livelihoods, Strategy, Mahanshan

مقدمه

منابع طبیعی بزرگترین سرمایه هر کشوری محسوب می گردند (کریمی و کرمی دهکردی، ۱۳۹۴؛ دولتشاهی و همکاران، ۱۳۹۱) که نقش مهمی در توسعه و تعادل بوم شناختی هر منطقه ای دارد (یوسفی و بهبهانی، ۱۳۹۳). منابع طبیعی خدمات و کالاهای متنوعی برای زندگی روزانه ما فراهم می کند و به مواردی اشاره دارد که به صورت آزاد در طبیعت برای استفاده انسان وجود دارند و لزوماً نیازمند اقدام و عمل انسان برای تولید آنها نیست (Atta-Krah, 2006). منابع طبیعی میتوانند در بخش وسیعی تعریف شوند که شامل هر چیزی است که در طبیعت وجود دارد در آن رخ می دهد که می تواند برای تولید چیز دیگری استفاده شود (UNEP, 2011) این منابع شامل منابع ژئوفیزیکی آب، هوا، خاک و ویژگی های تولیدی آن، ذخایر کربنی متوسط و بلند مدت، تنوع زیستی مناظر مدیریت شده و ثبات و تاب آوری اکوسیستم هایی که کشاورزی بخشی از آن ها است (کریمی و کرمی دهکردی، ۱۳۹۵). جنبه کلیدی منابع طبیعی این است که آنها بقای انسان و دیگر موجودات زنده را تضمین می کنند. به شرط اینکه به صورت پایدار استفاده گردند این به معنی اطمینان از بهره وری بهتر در استفاده از منابع طبیعی، حفاظت و بهبود ویژگی های مهم آن، از جمله حیات وحش و مناظر طبیعی و به حداقل رساندن آلودگی، ضایعات و تخریب و کاهش مسایلی که زندگی نسل های آینده را به مخاطره می اندازد است (WorldBank, 2006).

منابع طبیعی سرمایه ای ارزشمند برای نسل امروز و آینده می باشد و به عنوان ارکان مهم حیات بخش بشر جایگاه انکار ناپذیری در تامین رفاه، آسایش و سعادت مندگی جوامع بشری دارند (دولتشاهی و همکاران، ۱۳۹۱). از نظر اقتصادی، اجتماعی، انسانی و طبیعی جایگاه و ارزش ویژه ای دارند به طوریکه در زندگی جوامع حمایت هایی را در قالب خدمات، به صورت کالاهای عمومی و مصرفی ارائه می دهند. فرایندهای اکولوژیکی بر پایه ی حفظ بهره وری خاک، بازیافت مواد مغذی، تلطیف آب و هوا، چرخه آب و هوایی، و از این قبیل بنا نهاده شده اند. خاک به عنوان پایه و اساس کشاورزی محسوب می شود و این نیز به نوبه خود پایه و اساس زندگی همه مردم جهان می باشد. از لحاظ ژنتیکی، تنوعات یافت شده در شکل های زندگی طبیعی گیاهی و جانوری نقش اساسی در پزشکی سنتی و صنعت دارویی مدرن داشته اند که می توانند تحت پوشش برنامه های اصلاحی قرار گیرند (کریمی و کرمی دهکردی، ۱۳۹۴، کریمی و کرمی دهکردی، ۱۳۹۵؛ Coria & Sterner, 2011).

مراتع یکی از بزرگترین اکوسیستم های جهان می باشند. دیدگاه بر آن است که معیشت ۸۰۰ میلیون تا یک میلیارد خانوار در جهان به طور مستقیم به آن ها وابسته است. آن ها منبع کالاهای و خدماتی همچون غذا، علوفه، تولید اکسیژن و کاهش دی اکسید کربن، زیستگاه حیات وحش و انرژی، ذخیره سازی آب و حفاظت از منابع ژنتیکی هستند، به طوری که از مجموع ۱۰۰۰۰ گونه گیاهی، تنها ۱۰۰ تا ۱۵۰ گونه آن به صورت علوفه کشت می شوند، در صورتی که دیگر گونه ها به طور طبیعی وجود دارند. علاوه بر این پتانسیل های زیادی را برای کشاورزی پایدار حفظ می کنند (FAO, 2013a; Panunzi, 2008; کریمی و کرمی دهکردی، ۱۳۹۵). همچنین در تنظیم چرخه هیدرولوژیکی موثر بوده و تولید ۲۳ تا ۳۰ درصد از پروتئین دامی دنیا را به طور مستقیم تامین می کنند (United Nations Environment Programme, 2003). مراتع منبع اصلی تغذیه دام ها در سراسر جهان محسوب می شوند، به طوری که در مناطق مرطوب با نظام های بهره برداری ترکیبی بیش از ۹۰ درصد شیر گاو، ۷۰ درصد شیر گوسفند و بز و ۳۵ درصد از گوشت گاو را تامین می کنند (FAO, 2013b).

وضعیت دام و مرتع در ماهنشان

استان زنجان نیز با مراتعی به وسعت بیش از ۱/۱۳ میلیون هکتار رتبه ۱۴ را در رابطه با سطح مراتع در کشور دارد (اداره کل منابع طبیعی و آبخیزداری استان زنجان، ۱۳۹۵) که دارای ظرفیت ۷۰۰ هزار واحد دامی است و این در حالی است که هم اکنون ۱۷۴۰ هزار واحد دامی به آن وابسته است، لذا دام موجود بیش از دو برابر ظرفیت مراتع استان است و تعداد خانوار وابسته به مرتع در سطح استان ۲۰ هزار خانوار با متوسط تعداد ۸۷ واحد دامی برای هر خانوار بهره بردار است (اداره کل منابع طبیعی و آبخیزداری استان زنجان، ۱۳۹۵).

در همین راستا، شهرستان ماهنشان ۴۱۸۰۰۰ هکتار مرتع را تحت پوشش دارد و دامداری در کل این حوزه به صورت سنتی انجام می شود و در بخش دامپروری رتبه نخست استان را به خود اختصاص می دهد، تعداد دام موجود در منطقه ۱۷۵۵۶۳ راس می باشد که از این تعداد ۱۶۶۶۴ راس گاو و گوساله (بومی و دو رگ)، و مابقی (۱۵۸۸۹۹ راس) گوسفند و بز بوده است. منبع تولید علوفه این تعداد دام مراتعی با وسعت ۱۷۹۸۸۱/۴۷ هکتار می باشد. ضمن آنکه بخشی از نیاز دام با کشت گیاهان علوفه ای در محدوده و پس چر مزارع و باغات تامین می گردد. با این همه عمدتاً فشار بر مراتع گزارش شده است. میزان علوفه قابل استفاده از مراتع شهرستان ۱۶۳۱۸ تن می باشد که این میزان علوفه جوابگوی ۹۳۹۴۳ واحد دامی در یک فصل چرا (۳ تا ۵ ماه) است. مازاد این تعداد علاوه بر ایجاد فشار بر مرتع و افزایش تخریب آن سبب کاهش تولیدات دامی نیز می گردد. با توجه به تعداد ۲۳۴۴۰۹ واحد دامی در کل حوزه و نیاز سالانه دام ها به ۱۴۵۴۵۱ تن علوفه، علوفه تولیدی مراتع به تنهایی جوابگو نخواهند بود. بنابراین میزان ۱۲۹۱۳۲ تن کمبود علوفه در سطح شهرستان مشاهده می گردد. با توجه به عدم رعایت حد بهره برداری مجاز توسط بهره برداران در منطقه، بیش از ۲/۵ برابر تولید قابل استفاده از عرصه های مرتعی برداشت می شود (سازمان جنگلها، مراتع و آبخیزداری کشور، ۱۳۹۳). همه این مسایل موجب فشار بر مراتع گردیده است که در این راستا طرح های متنوع منابع طبیعی از جمله ۹۲ طرح مرتعداری برای مدیریت و حفاظت از مراتع شهرستان تدوین شده و به اجرا درآمده اند. از دیدگاه برخی از پژوهشگران مسئله ای که وجود دارد این است که، طرح های مرتعداری بیشتر به سمت حفاظت از منابع طبیعی جهت گیری دارند و کمتر به نیازها و معیشت خانوارهای بهره بردار توجه داشته اند (ازکیا و ایمانی، ۱۳۹۰). همین امر موجب ایجاد نوعی نارضایتی در افراد جامعه می گردد و مانع رشد تعلق به محیطی که در آن زندگی می کنند می گردد که این می تواند باعث ایجاد نوعی استرس و تنش برای جبران این نیاز گردد که ممکن است نهایتاً موجب آسیب به منابع شود. بنابراین توجه به نیازها و معیشت واقعی روستاییان از ضروریات توسعه می باشد نه آن چیزی که بیرونی ها برای آنها ضروری تشخیص می دهند (رستمعلی زاده و سلیمانی، ۱۳۹۰). در نتیجه با توجه به اهمیت این منابع در معیشت خانوارها، مشکلی که در بهره برداری پایدار از این منابع با آن مواجه می باشند این است که، باید در سودمندی و پایداری منابع طبیعی بدون آسیب رساندن به این منابع، به ابعاد مختلف استراتژی های معیشت خانوارهای بهره بردار و بهبود آن ها نیز توجه گردد (Brown et al., 2010). بنابراین وجود تاثیرات این گونه طرح ها نه تنها از بعد طبیعی و زیست محیطی دارای اهمیت است (سازمان جنگل ها، مراتع و آبخیزداری کشور، ۱۳۹۱) بلکه از ابعاد دیگری همچون انسانی و اجتماعی نیز حائز اهمیت می باشند، زیرا تخریب محیط زیست ارتباط مستقیمی با فقر و ناتوانی در سرمایه های معیشت اعم از انسانی، فیزیکی، مالی، طبیعی و اجتماعی دارد. در نتیجه دستیابی به مدیریت پایدار منابع طبیعی جز با توجه همه جانبه و از جمله توجه به ابعاد معیشت خانوارهای بهره بردار نمی تواند موثر باشند (بدری پور، ۱۳۹۱، کرمی دهکردی و همکاران، ۱۳۹۵). پژوهش حاضر با هدف بررسی ارتباط طرح های منابع طبیعی با معیشت پایدار خانوارهای روستایی و ارائه راهکارهایی جهت مدیریت پایدار منابع طبیعی در شهرستان ماهنشان صورت گرفته است.

روش پژوهش

به منظور دست یابی به هدف پژوهش در این منطقه از یک مطالعه کاربردی از نوع پژوهش های توصیفی- همبستگی با کمک روش پیمایشی مقطعی استفاده شد. داده ها عمدتاً با کاربرد روش مصاحبه ساختارمند با بهره برداران با استفاده از پرسشنامه ساخته شده توسط پژوهشگران گردآوری گردیدند. با این وجود، برای شناخت مولفه های اصلی موثر بر سرمایه های معیشت خانوارها ابتدا با بررسی مطالعات کتابخانه ای و ارزیابی مطالعات صورت گرفته، گویه های مرتبط با ارزیابی اثرات آنها استخراج گردید. در مرحله بعد مطالعات کیفی در ۳ مورد از روستاهایی که طرح های مرتعداری در آن ها در حال اجرا بود، از طریق تشکیل گروه های متمرکز صورت گرفت و اثرات طرح ها از دیدگاه بهره برداران مورد بررسی و ارزیابی قرار گرفت و گویه های جدیدی به گویه های به دست آمده در مطالعات کتابخانه ای افزوده شد. در نهایت پرسشنامه اولیه توسط پژوهشگران تدوین گردید.

براساس فرمول نمونه گیری کرجیسی و مورگان (پزشکی راد و کرمی دهکردی، ۱۳۹۳) از بین ۱۲۸۰ نفر دامدار بهره بردار وابسته به مرتع و ساکن در ۳۴ روستا (در دو گروه روستا، گروه اول در روستاهایی که طرح ها در آن اجرا شده بودند و دو گروه روستاهایی که طرح ها در آنها در حال اجرا بودند)، نمونه ای ۲۵۰ نفری با در نظر گرفتن واریانس ۰/۲۱ و با ۵ درصد خطای نمونه گیری تعیین شد. براساس نمونه گیری غیر متناسب، این تعداد به طور برابر از بین بهره برداران دو گروه طرح های در حال اجرا و طرح های خاتمه یافته انتخاب شدند.

برای بدست آوردن این نمونه از یک تکنیک نمونه گیری چند مرحله ای استفاده گردید. در مرحله اول با استفاده از نمونه گیری طبقه ای، دو نوع روستا انتخاب گردیدند: ۴ روستا از میان ۱۰ طرح خاتمه یافته و ۷ روستا نیز از ۲۴ طرح در حال اجرا. در مرحله دوم بر اساس تعداد خانوار موجود در هر روستا با استفاده از روش نمونه گیری طبقه ای تعداد نمونه هر روستا از کل نمونه (به تفکیک هر طبقه طرح های اتمام یافته و در حال اجرا) انتخاب گردید (۲۵۰ نفر)، و در مرحله آخر با استفاده از نمونه گیری سیستماتیک، بهره برداران هر روستا به عنوان نمونه مطالعه انتخاب شدند. لازم به ذکر است که فهرست این دامداران از طریق گزارش طرح ها بدست آمده بود. در طی جمع آوری داده ها، مشخص گردید که همه بهره برداران مورد نظر در دسترس نیستند که بیشتر به دلیل کاهش جمعیت روستاها نسبت به زمان تهیه و اجرای طرح ها یا عدم حضور افراد در زمان جمع آوری داده بود. بنابراین تنها نمونه ای معادل با ۲۰۴ نفر مورد مصاحبه و تجزیه و تحلیل قرار گرفتند. بنابراین خطای نمونه گیری به ۵/۸ درصد افزایش یافت. بر اساس نظر اسحاق و مایکل، این نمونه نیز قابل قبول می باشد (پزشکی راد و کرمی دهکردی، ۱۳۹۳). داده های پرسشنامه ها با استفاده از تحلیل های توصیفی و استنباطی و با کمک نرم افزار SPSS مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفتند.

یافته های پژوهش

اقدامات صورت گرفته در طرح های مدیریت منابع طبیعی

اقدامات صورت گرفته در مدیریت مراتع را می توان در دو بخش تقسیم گرفت.

الف) پروژه های اصلاحی و احیایی مراتع که به طور مستقیم از سوی اداره منابع طبیعی و ابنخیزداری حمایت می شوند. که در منطقه مورد مطالعه باید گفت که هیچ گونه اقدام مکانیکی (احداث بند سنگی - سیمانی، بند خشکه چین و بانکت زنی) در مناطق اجرا نشده بود و تنها اقدامات بیولوژیک اجرا دسه بودند که عبارتند از بذرکاری، کپه کاری، کودپاشی، مدیریت چرا (ممیزی، دریافت پروانه چرا، احداث آبشخور، چرای متناوب و قرق).

ب) پروژه های متنوع سازی معیشت خانوارهای روستایی برای کاهش فشار بر مراتع که از سوی نهادها و سازمان های دیگر اجرا و حمایت می شوند که به صورت محدود عبارت بودند از پرورش ماهی، پرورش زنبور عسل، قالی بافی.

همانگونه که مشاهده می گردد در این فعالیت ها و اقدامات بیشتر و عمدتاً بر حفاظت و احیای منابع طبیعی تاکید شده است و دیگر سرمایه های اجتماعی و تنوع سازی معیشت خانوارهای بهره بردار کمتر مورد توجه بوده است.

توصیف شرایط اجتماعی، اقتصادی، انسانی و طبیعی موجود در منطقه

ویژگی های فردی - اجتماعی دامداران روستایی

دامداران بهره بردار از مراتع را عمدتاً افراد دارای ترکیب سنی بالا (میانگین = ۵۲ سال) و بی سواد و یا کم سواد با میانگین بعد خانوار ۵ نفر تشکیل می دادند که حداقل ۲ نفر در فعالیت های مربوط به زراعت، باغداری و دامداری فعالیت داشتند. همچنین از نظر تحصیلات، ۵۴ درصد آنان بی سواد و ۳۶ درصد آن ها دارای تحصیلات خواندن و نوشتن بودند و تنها ۷ نفر تحصیلات بالاتر از دیپلم داشتند که شغل اصلی ۸۳ درصد آنها عمدتاً در دامداری و زراعت و سایر افراد نیز این فعالیت ها را به عنوان منبعی برای تامین معیشت خود ذکر کرده اند.

وضعیت وابستگی به دام و مرتع چگونه است

معیشت غالب موجود در روستا دامداری بود، در نتیجه روستاییان شدیداً به دام و مراتع وابسته بودند. بنابراین برای تامین معیشت خانوار و به دلیل ضعیف بودن اقتصاد خانوار برای تامین علوفه به ناچار تعداد دام بیشتری پرورش می دادند و دام های خود را زودتر از حد استاندارد وارد مراتع می نمودند. از سوی دیگر، ممیزی مرتع که در نهایت موجب صدور پروانه چرا گردیده بود، موجب شده تا قسمتی از مراتع در اختیار روستاهای مجاور قرار گیرند، این موجب شده بود که مراتعی که در اختیار خود روستاییان قرار داشتند کاهش یابند و موجب گردیده تا تعدادی از روستاییان که دارای ارتباطات و تعاملات بیشتر با روستاهای مجاور بودند دام خود را در مراتع آن ها تعلیف کنند. همین عامل یکی از دلایل فشار بیش از حد دام بر مراتع بود. از سوی دیگر، افرادی که توانایی نگهداری تعداد دام زیاد را نداشتند و تعداد دام موجود آن ها کفاف معیشت خانوارشان را نمی داد، ناچار به مهاجرت بودند. این افراد همچنین فرصت های شغلی دیگری در روستا جهت بکارگیری نیروی کار جوان و کسب درآمد نداشتند. این مهاجرت خود متعاقباً موجب کاهش نیروی کار برای زراعت، باغداری و دامداری شده بود.

استراتژی های معیشت موجود در روستاها

رویکردهای معیشت موجود در منطقه را می توان به دو گروه تقسیم نمود که عبارتند از :

الف) رویکردهای کشاورزی: کشت محصولات زراعی و باغی، پرورش دام (عمدتاً گوسفند و بز)، پرورش طیور و فروش محصولات خانگی و خشکبار. همچنین پرورش زنبور عسل از جمله استراتژی های معیشتی می باشد که پس از اجرای طرح توجه زیادی به آن شده، افزایش زیادی داشته است.

ب) رویکردهای غیرکشاورزی: در این بین ۹۵ درصد خانوارها فرش بافی می کردند و ۲۵ درصد کارگری غیرکشاورزی داشتند. لازم به ذکر است که شغل اصلی بیش از ۹۰ درصد افراد در فعالیت های زراعی اظهار شده بود، ولی کسانی که شغل اصلی خود را غیر از دامداری بیان کرده بودند، بالطبع فعالیت دامداری را در کنار حرفه اصلی خود داشتند. با این وجود در بین ۸۷ درصد خانوارها، دامداری به عنوان یکی از مهمترین منابع درآمد آنها محسوب می شد.

میزان دریافت اطلاعات از رسانه های اطلاعاتی - ارتباطی

بیش از ۴۵ درصد از افراد مورد مطالعه در هیچ دوره آموزشی - ترویجی شرکت نکرده بودند و تنها ۳ درصد از آنها در سه دوره آموزشی یا بیشتر شرکت کرده بودند. در بین رسانه های جمعی، دریافت اطلاعات بیشتر از طریق دیدن برنامه های تلویزیونی و پس از آن شنیدن برنامه های رادیویی صورت گرفته بود که چندان به مباحث مدیریت منابع طبیعی یا معیشت خانوارها ارتباط نداشتند.

تاثیر طرح های مرتعداری بر سرمایه های معیشت

تاثیر طرح ها بر اقدامات حفاظت از مراتع

فعالیت های حفاظت از مراتع پاسخگویان افزایش قابل توجهی نشان می دهند، به طوری که در برخی از فعالیت های بیولوژیک به ویژه کود پاشی مراتع و بذر پاشی، همچنین فعالیت های مدیریت چرا این اقدامات افزایش چشمگیری داشته اند. همچنین تحلیل تاثیر این پروژه ها از دیدگاه دامداران نشان دهنده آن است که در زمینه های کود پاشی و مدیریت چرا به ویژه چرای متناوب مراتع و تهیه منبع آب، اجرای پروژه ها تا حد زیادی تاثیرگذار بوده اند. ولی در زمینه فعالیت های بیولوژیک مانند بذرکاری و کپه کاری و قرق مراتع در حد کم و در مورد اقدامات مکانیکی این پروژه ها بی تاثیر بوده اند. بنابراین تاثیر پروژه ها در مورد مدیریت چرا و برخی از فعالیت های بیولوژیک قابل توجه بوده است. ولی در زمینه فعالیت های مکانیکی اقدامی صورت نگرفته است (مراجعه شود به جدول ۱).

جدول ۱- توزیع فراوانی تاثیر طرح های مرتعداری بر اقدامات حفاظت مراتع توسط پاسخگویان (n=۲۰۴)

انحراف معیار	میانگین	میان	
بیولوژیک			
۱/۴	۱/۲	۰	بذر کاری مرتع یا بذر پاشی مرتع
۱/۲	۰/۷	۰	کپه کاری مرتع
۱/۲	۲/۱۵	۳	کود پاشی مرتع
مکانیکی			
۰/۳۷	۰/۱	۰	تاسیس بند خشکه چین
۰	۰	۰	تاسیس بند سنگی سیمانی
۰	۰	۰	بانکت زنی یا سکوبندی مرتع
مدیریت مرتع			
۱/۳	۱/۸	۲	قرق مرتع
۰/۹	۲/۲۷	۳	چرای متناوب
۱/۰۸	۲/۲۷	۳	تهیه ی منبع آب

*مقیاس: ۰=هیچ، ۱=کم، ۲=تاحدی و ۳=زیاد

دانش و اقدام بهره برداران در رابطه با فعالیت های تنوع سازی معیشت

در زمینه اقداماتی مانند باغبانی، پرورش طیور و صنایع دستی حدود ۵۰ درصد افراد تا حدودی آگاهی داشتند که پس از اجرای طرح این درصدها افزایش یافته است (جدول ۲). در زمینه فعالیت های نوین کشاورزی همچون آبیاری پروری، و تولید ورمی کامپوست، تولید گیاهان دارویی و گلخانه داری ۹۱ تا ۹۹ درصد پاسخگویان از اینگونه فعالیت ها هیچ گونه اطلاعاتی نداشتند که در مقایسه با گذشته در حد بسیار کمی افزایش اطلاعات وجود دارد. در فعالیت هایی مانند پرورش زنبور عسل و باغداری افزایش دانش نسبت به گذشته چشمگیر بوده است. دانش و مهارت در زمینه صنایع دستی در حد بالایی گزارش گردید ولی در دیگر فعالیت های غیر کشاورزی نسبتاً پایین بود، هرچند نسبت به گذشته افزایش داشته است.

تحلیل دیدگاه دامداران نسبت به تاثیر پروژه ها نیز نشان داد که به جز فعالیت های زنبورداری، باغداری و صنایع دستی (دارای تاثیرات کم) عمدتاً پاسخگویان بر عدم تاثیر طرح ها تاکید داشتند. همچنین تحلیل دیدگاه دامداران نسبت به تاثیر پروژه ها نیز نشان داد که به جز فعالیت های زنبورداری، باغداری و صنایع دستی (دارای تاثیرات کم) عمدتاً پاسخگویان بر عدم تاثیر این پروژه ها تاکید داشتند.

جدول ۲- توزیع فراوانی دانش و اقدام پاسخگویان در زمینه فعالیت های تنوع سازی معیشت (n=۲۰۴)

تاثیر پروژه ها	اقدام		تاثیر پروژه ها		دانش		میانگی ن*	
	میانگین	انحراف معیار	میانگی ن	انحراف معیار	میان گین	انحراف معیار		
فعالیت های کشاورزی معمول								
پرورش طیور	۰/۳۶	۰/۱	۰/۵۵	۱/۴۲	۰/۳۷	۰/۰۹	۰/۵۳	۱/۶
باغداری و نهال کاری	۰/۷۲	۰/۵	۰/۷۴	۱/۱	۰/۷۵	۰/۵	۰/۶۱	۱/۴
فعالیت های کشاورزی نوین								
پرورش زنبور عسل	۰/۸۶	۰/۵۳	۰/۸	۰/۵۵	۰/۷۵	۰/۵۳	۰/۳۸	۰/۱۳
آبزی پروری	۰/۳۱	۰/۰۵	۰/۲۴	۰/۰۴	۰/۱۸	۰/۰۲	۰/۳	۰/۰۶
بسته بندی تولیدات	۰/۱۷	۰/۰۳	۰/۲۳	۰/۰۴	۰/۱۴	۰/۰۲	۰/۴۴	۰/۲۲
گلخانه داری	۰	۰	۰	۰	۰/۰۷	۰	۰/۱	۰/۰۱
پرورش گیاهان دارویی	۰/۰۱	۰/۰۷	۰/۲۹	۰/۰۳	۰	۰	۰/۱۸	۰/۰۳
تولید ورمی کامپوست یا قارچ	۰	۰	۰/۱۴	۰/۰۱	۰/۱	۰/۰۱	۰/۲	۰/۰۴
فعالیت های غیر کشاورزی								
صنایع دستی	۰/۵۷	۰/۲۴	۱	۱/۷	۰/۵۱	۰/۲۵	۰/۵۹	۲/۴
مهارت های غیر کشاورزی	۰/۴۶	۰/۱۲	۰/۷۲	۰/۴۸	۰/۴۳	۰/۱	۰/۶۳	۰/۴۵

* طیف امتیازبندی: ۰=هیچ، ۱=کم، ۲=تاحدی و ۳=زیاد

سرمایه های فیزیکی

از نظر پاسخگویان اجرای طرح ها بر سطح زیر کشت اراضی زراعی و باغی تاثیر زیادی نداشته است. همچنین از نظر آنها افزایش تعداد دام و تعداد کندوی زنبور عسل تا حدودی ناشی از اجرای طرح ها می باشد (جدول ۳).

جدول ۳- توزیع فراوانی تغییر سرمایه های فیزیکی کشاورزی و دیدگاه دامداران نسبت به تاثیر اجرای پروژه های مرتعداری بر این سرمایه ها (n=۲۰۴)

انحراف معیار	میان می گین	انه	
اراضی زراعی و باغی			
۰/۴	۰	۰/۲	سطح زیرکشت محصولات زراعی آبی
۰/۴	۰	۰/۱۳	سطح کشت محصولات زراعی دیم در اراضی
		-	غیر ملی
۰/۳	۰	-۰/۱	سطح زیرکشت محصولات دیم در اراضی ملی
۰/۴۳	۰	۰/۲۴	سطح محصولات باغی
دام			
۰/۵۷	۰	۰/۴	تعداد گوسفند
۰/۵۸	۰	۰/۰۵	تعداد بز
۰/۶	۰	۰/۰۳	تعداد گاو
۰/۵	۰	۰/۴	تعداد کندوی زنبور عسل
۰/۲	۰	۰/۰۴	تعداد طیور

*مقیاس: ۱=افزایش دهنده، ۰=بی تاثیر، ۱- = کاهش دهنده

بنابراین می توان گفت طرح های حفاظتی نه تنها به طور مستقیم به افزایش سرمایه های فیزیکی مبتنی بر دام کمک نموده، بلکه به طور غیر مستقیم نیز در حد کمی به بهبود سرمایه های فیزیکی مبتنی بر زراعت آبی و باغداری کمک نموده است.

تاثیر طرح ها بر درآمدها

در بین اکثر پاسخگویان درآمد حاصل از فعالیت هایی همچون آبی پروری، کارمندی، مستمری، فروشندگی و دیگر درآمدها تغییری نکرده بود. درآمد حاصل از فروش خشکبار در منزل و فروش محصولات خانگی به گردشگران، صنایع دستی و کارگری غیرکشاورزی پس از اجرای طرح ها افزایش داشت، ولی در عوض کارگری کشاورزی رو به کاهش بود. همچنین نتایج نشان داد از نظر پاسخگویان اجرای طرح ها بیشترین تاثیر را بر فروش خشکبار در منزل، و فروش محصولات خانگی به مسافران و گردشگران داشته و در سایر موارد تاثیر کم و یا بدون تاثیر بوده است (جدول ۴).

جدول ۴- توزیع فراوانی نسبی تاثیر طرح ها بر درآمد حاصل از استراتژی های معیشت غیر زراعی و دامی پاسخگویان (n=۲۰۴)

انحراف معیار	میانگین*	میان	
کشاورزی			
۰/۱	۰	۰/۰۱	آبزی پروری
۰/۵	۰	۰/۴۲	فروش خشکبار در منزل
۰/۶۶	۰	۰/۲۶	فروش محصولات خانگی به گردشگران و مسافران
۰/۳۸	۰	۰/۰۲	کارگری در کارهای کشاورزی (تعداد روز)
غیر کشاورزی			
۰/۳۸	۰	-۰/۰۳	صنایع دستی
۰/۱۷	۰	۰/۰۳	شغل اداری
۰/۰۷	۰	۰/۰۰۵	مستمری از کمیته امداد یا بهزیستی
۰/۲۷	۰	۰/۰۷	فروشنده
۰/۲۶	۰	۰/۰۶	رانندگی
۰/۳۳	۰	-۰/۰۲	کارگری غیرکشاورزی
۰/۲۶	۰	۰/۰۷	دیگر منابع درآمدی

*مقیاس: ۱=افزایش دهنده، ۰=بی تاثیر، -۱=کاهش دهنده

تاثیر بر سرمایه های طبیعی و آسیب پذیری مراتع

اکثر پاسخگویان وضعیت مراتع پس از اجرای طرح ها به بالاتر از سطح متوسط افزایش یافته است ولی در مورد خاک زراعی و منابع آبی با کمی افزایش در حد متوسط باقی مانده اند. بررسی دیدگاه بهره برداران در رابطه با تاثیرات اجرای طرح ها نشان داد، اجرای طرح ها روی پوشش گیاهی، حاصلخیزی و تنوع گونه های گیاهی مراتع بیشترین تاثیر را گذاشته و روی سطح مراتع روستا کمترین تاثیر را داشته است. تاثیر بر افزایش منابع آب چشمه ها و حاصلخیزی خاک اراضی زراعی نیز در حد کم ارزیابی گردید. لازم به توضیح است که منابع آبی روستاها را چشمه ها و رودخانه ها تشکیل می دادند. در رابطه با مسائل مربوط به آسیب پذیری مراتع پس از اجرای طرح ها کاهش داشته است و از نظر پاسخگویان اجرای طرح ها تا حدودی بر بهبود سرمایه های طبیعی تخریب شده تاثیر گذار بوده اند، بیشتر این تاثیرات مربوط به کاهش تخریب خاک مرتع و کاهش تخریب پوشش گیاهی مراتع و کمترین آن مربوط به رانش زمین بوده است. اجرای طرح های اصلاحی/ حفاظت مراتع، بهره برداری از منابع آبی بویژه چشمه ها و رودخانه ها را نیز بهبود داده است (جدول ۵).

جدول ۵- تاثیر اجرای پروژه بر سرمایه های طبیعی و آسیب پذیری مراتع پاسخگویان (n=۲۰۴)

سرمایه های طبیعی			آسیب پذیری مراتع		
میانگین*	میان	انحراف معیار	میانگین*	میان	انحراف معیار
۰/۷۷	۰	۰/۹۷	۲	۲	۰/۷۱
۲/۳۸	۲	۰/۶۴	۱/۷	۲	۰/۷۶
۲/۲۱	۲	۰/۷۲	۲	۲	۰/۷۴
۲/۳۲	۲	۰/۷۴	۱/۴	۱	۰/۷۸
۱/۲۱	۱	۰/۹۲	۱	۱	۰/۶۲
۱/۴۲	۱	۰/۸۵	۰/۰۵	۰	۰/۲۶
۰/۱۴	۰	۰/۴۴			

*مقیاس: ۰=هیچ، ۱=کم، ۲=تا حدی، ۳=زیاد

همانگونه که نتایج نشان می دهد به دلیل تمرکز بیشتر سیاست گزاران و برنامه ریزان بر بعد زیست محیطی و حفظ و احیای مراتع در پروژه های اجرا شده، اثرات بر سرمایه های طبیعی چشمگیرتر بوده است.

نتیجه گیری و پیشنهادها

نتایج نشان می دهد دانش بهره برداران در زمینه فعالیت های تنوع سازی معیشت در حد پایین است و باید در این زمینه نیز چاره اندیشی ترویجی صورت گیرد. همچنین اقدامات بهره برداران بویژه در فعالیت های تنوع ساز معیشت و حفاظت آب و خاک در حد پایین گزارش شده است. بنابراین شکاف عمیقی بین دانش و اقدامات بهره برداران وجود دارد. در نتیجه باید مکانیسم هایی از سوی نهادها و سازمانها مانند ترویج و آموزش کشاورزی تعریف گردد تا پتانسیل بالقوه دانش به اقدامات بالفعل تبدیل گردد. زیرا یافته ها نشان می دهد زمانی که آگاهی بهره برداران در زمینه فعالیت های تنوع سازی معیشت مانند پرورش زنبور عسل افزایش یافته است، به تبع آن اقدامات نیز به طور چشمگیری افزایش نشان می دهد. به طور کلی اکثر مردم وابسته به بخش کشاورزی و بویژه مراتع هستند. با این وجود در بین برخی افراد درآمدهای غیر کشاورزی نسبت به درآمدهای حاصل از بخش کشاورزی افزایش بیشتری نشان می دهد. این نشان می دهد که برخی بهره برداران در جهت فعالیت های غیر کشاورزی بیشتر سرمایه گذاری کرده اند و جهت گیری آنها بیشتر در این سمت بوده است. این مورد می تواند هم به عنوان نکته مثبت قلمداد گردد، زیرا آنان تلاش کرده اند تا از سرمایه ها و پتانسیل ها بیشتری استفاده کنند. از سویی دیگر به نظر می رسد که تلاش جدی و چشمگیری در جهت استفاده از پتانسیل های کشاورزی (زراعی و باغی) صورت نگرفته است که می تواند به عنوان نکات تامل برانگیز محسوب گردد. در این زمینه مشارکت نهادها و سازمان های بیرونی اعم از ترویج کشاورزی در راستای معرفی و ترویج فعالیت های کشاورزی نوین ضروری به نظر می رسد. در اقداماتی که برای بهبود وضعیت منابع طبیعی و مراتع صورت می گیرد باید نگاه کل گرا داشت. زیرا نگاه صرف به حفاظت مراتع موجب می شود تا بهره برداران این پروژه ها را نوعی پروژه های بیرونی قلمداد کنند و آن را متعلق به خود و در جهت بهبود وضعیت خودشان نپندارند. بنابراین در مفهوم سازی مرتعداری، نه تنها باید به دانش و فناوری های حفاظت کننده منابع توجه داشت، بلکه باید به فناوری های تنوع بخش معیشت خانوارها نیز تاکید نمود. استفاده از سیاستهای مختلف کمک کننده به ظرفیت های خانوارها و تسریع کننده این اقدامات موجب تحقق اهداف خواهد شد. پیشنهاد می گردد در برنامه های مدیریت

مراعات با تنوع سازی معیشت خانوارهای بهره بردار همراه با ارائه تسهیلات تلفیق گردد تا امکان پایداری منابع طبیعی و همچنین آسیب پذیری احتمالی معیشت خانوارکاهش یابد. این یافته لزوم تلاش برنامه ریزان را برای تغییر یا تقویت استراتژی های خود در این زمینه متذکر می شود تا نه تنها دانش مردم بالاتر رود بلکه با اقدامات خود یکی از اهداف مهم سیاست های توسعه پایدار منابع طبیعی را تحقق دهند. مدیریت پایدار منابع طبیعی دامنه وسیعی دارد و مستلزم ادغام شناخت ها و اقدامات فنی، اکولوژیکی، اقتصادی، انسانی و اجتماعی می باشد. دستیابی به مفهوم توسعه پایدار در کنار حفاظت از منابع طبیعی تحقق پذیر است و مدیریت پایدار منابع طبیعی بدون مشارکت مردم امکان پذیر نمی باشد و اهمیت نقش روستاییان به عنوان مهمترین گروه بهره برداران منابع طبیعی زیاد است. ترویج فرهنگ منابع طبیعی و توانمندسازی دانشی و اجتماعی از طریق افزایش پتانسیل های نهادسازی به ویژه در قالب انجمنها، تشکلهای سازمان های غیردولتی و تعاونی های خاص منابع طبیعی برای زمینه سازی، آماده کردن و جلب مشارکت مردم اهمیت ویژه ای دارد. پشتیبانی و حمایت هاب آموزشی، حقوقی، اداری، اعتباری و برنامه ای در این زمینه ضروری است. با توجه به اینکه روند کنونی بهره برداری از مراعات و هدف توسعه پایدار در تضاد است، پیشنهاد می گردد بهره برداری از مراعات کاهش یابد ولی از سوی دیگر به دلیل وابستگی بالای معیشتی بهره برداران روستایی به دام و مرتع کاهش تعداد دام می تواند به آسیب به معیشت خانوارهای بهره بردار منجر شود. بنابراین پیشنهاد می گردد برنامه ریزان و سیاست گزاران برای برون رفت از وضعیت موجود، کاهش فشار بر مراعات و بهره برداری از سایر منابع و افزایش درآمد بهره برداران، با مشارکت و نظر خواهی از آنان گزینه های معیشتی مکمل و حتی جایگزین را انتخاب، ارائه و از آنها حمایت کنند.

منابع

- ازکیا، مصطفی و ایمانی، علی. (۱۳۹۰). تحلیل نظری نظام های بهره برداری از مراعات، توسعه روستایی، ۳(۲): ۲۸-۱.
- بدری پور، حسین. (۱۳۹۱). لزوم محوریت انسان در طرح جامع آبخیزداری یا طرح جامع منابع طبیعی در حوزه آبخیز. مجموعه مقالات هشتمین همایش ملی علوم و مهندسی آبخیزداری، ۲۸-۲۷ اردیبهشت ماه ۱۳۹۱ دانشگاه لرستان.
- پزشکی راد، غلامرضا. و کرمی دهکردی، اسماعیل. (۱۳۹۱). آمار اجتماعی و تحلیل داده ها در پژوهش های توسعه، ترویج و آموزش کشاورزی. تهران: دانشگاه تربیت مدرس.
- دولت‌شاهی، آوازه، قربانی، مهدی و حمیدیان، علی. (۱۳۹۱). بررسی رابطه انسان و طبیعت با رویکرد انسان شناسی فرهنگی (مطالعه موردی: روستای لزور- استان تهران)، مجله تحقیقات منابع طبیعی تجدید شونده، ۳(۲): ۴۱-۵۰.
- رستمعلی زاده، ولی اله. سلیمانی، مسعود. (۱۳۹۰). زندگی مطلوب روستایی با تاکید بر بهزیستی اجتماع روستایی، توسعه روستایی، ۲(۳): ۱۸۸-۱۶۷.
- شهرکی، علی سردار، شهرکی، جواد، و هاشمی منفرد، سیدآرمان. (۱۳۹۵). بررسی رویکردهای مدیریت بهره برداری منابع آب منطقه سیستان با استفاده از تحلیل سلسله مراتب فازی (FAHP)، پژوهش های مدیریت عمومی، ۹(۳۱): ۷۳-۹۸.
- کریمی، کبری و کرمی دهکردی، اسماعیل. (۱۳۹۴). بهره برداری از مراعات و لزوم متنوع سازی معیشت خانوارهای روستایی مطالعه موردی: شهرستان ماهنشان. پژوهش های روستایی. ۶(۲): ۳۴۳-۳۶۸.
- کریمی، کبری و کرمی دهکردی، اسماعیل. (۱۳۹۴). دیدگاه بهره برداران در مورد تاثیر طرح های مرتعداری بر متنوع سازی راهبردهای معیشت خانوارهای روستایی در شهرستان ماهنشان، پژوهش های روستایی، ۶(۴): ۸۰۳-۸۲۴.
- کریمی، کبری و کرمی دهکردی، اسماعیل. (۱۳۹۵). مشارکت بهره برداران روستایی در طرح های مرتعداری و عوامل موثر بر آن در شهرستان ماهنشان. جغرافیا و توسعه، ۱۴(۴۵): ۱۸۱-۱۹۶.
- مراعات ایران، (۱۳۹۱). سازمان جنگل ها، مراعات و آبخیزداری. (<http://www.nr-khr.ir/tabid/82/Default.aspx>)
- مراعات ایران، (۱۳۹۱). سازمان جنگل ها، مراعات و آبخیزداری. (<http://www.frw.org.ir/CimayeManabeTabeeKeshvar/MarateIran/pageid/46/language/fa-IR/Default.aspx>)

مومنی چلکی، داود، حیاتی، باب اله، دشتی، قادر و رضایی، ایوب. (۱۳۹۰). عوامل موثر بر پذیرش عملیات مکانیکی حفاظت خاک در اراضی دیم شهرستان ایذه، تحقیقات اقتصاد و توسعه کشاورزی ایران، ۴۲(۴): ۵۱۳-۵۲۴.
میردامادی، سید مهدی،، علیزاده فرد، مونا و علیمرادیان، پرناز. (۱۳۸۹). بررسی رابطه بین مشارکت مردم و پیامدهای اجتماعی- اقتصادی، در حبله رود (مطالعه موردی استان تهران)، تحقیقات اقتصاد و توسعه کشاورزی ایران، ۴۲(۴): ۵۵۷-۵۶۴.

Atta-Krah, K. (2006). Integrated Natural Resources Management and Genetic Diversity: Two Sides of the Coin for Sustainable Livelihoods and Development. In T. Amede, L. German, S. Rao, C. Opondo, & A. Stroud (Eds.), *Integrated Natural Resource Management in Practice: Enabling Communities to Improve Mountain Livelihoods and Landscapes*. Kampala, Uganda: The African Highlands Initiative (AHI).

Badripour, Hossein. (2006). Country Pasture/Forage Resource Profiles Islamic Republic of Iran. 2013, from <http://www.fao.org/ag/AGP/AGPC/doc/Counprof/Iran/Iran.htm#range>

Brown, Peter R., Nelson, Rohan, Jacobs, Brent, Kokic, Phil, Tracey, Jacquie, Ahmed, Mehnaz, & DeVoil, Peter. (2010). Enabling natural resource managers to self-assess their adaptive capacity. *Agricultural Systems*, 103(8), 562-568.

Coria, J., & Sterner, T. (2011). *Natural Resource Management: Challenges and Policy Options* (Vol. 3).

FAO. (2013). What are grasslands and rangelands? , 2013, from www.fao.org/docrep/008/y8344e/y8344e05.htm

FAO. (2013a). Management of Grasslands, Rangelands and Forage Crops. from <http://www.fao.org/agriculture/crops/core-themes/theme/spi/scpi-home/managing-ecosystems/management-of-grasslands-and-rangelands/en/>

FAO. (2013b). What are grasslands and rangelands?, 2013, from www.fao.org/docrep/008/y8344e/y8344e05.htm

Panunzi, Eleonora. (2008). Are grasslands under threat?, from http://www.fao.org/ag/agp/agpc/doc/grass_stats/grass-stats.htm

WorldBank. (2006). Sustainable Land Management: Challenges, Opportunities, and Trade-offs.

Zivin, Joshua Graff , Damon, Maria, & Thirumurthy, Harsha. (2010). health shocks and natural resource management: evidence from western kenya. Cambridge: National Bureau of Economic Research